

NA PRZEKÓR STATYSTYKOM – KLUCZOWA ROLA MIĘKKICH CZYNNIKÓW W ZMIANIE ŚCIEŻKI ROZWOJU PODKARPACIA

(Anna Dąbrowska, Jacek Szlachta)

Abstract: In Spite of Statistics – the Key Role of Intangible Assets in Changing the Development Path of Podkarpackie Region. The aim of the article is to determine the main factors responsible for development of Podkarpackie Voivodeship in the last 15 years and to answer the question whether they were sufficiently strong impulse to divert the region from its development model. The main method used for identifying the factors that determine the development of the region was individual, in-depth interviews with the main actors on the regional scene, supported by desk research analysis (of the voivodeship's strategic and operational documents) and statistical data analysis (Central Statistical Office and Eurostat). The research highlights the importance of the immobile and intangible development factors – a high quality of strategic thinking of local and especially regional authorities and consistent implementation of development policies, a high level of social capital, extensive networks and the ability to co-operate – which have helped to eliminate the limitations resulting from the weakness of other factors.

Keywords: Aviation Valley, development factors, high quality of strategic thinking, less developed regions, Podkarpackie Voivodeship.

Wprowadzenie

Statystyczny obraz Podkarpacia nie przedstawia się korzystnie: pod względem wartości regionalnego PKB oraz dochodów do dyspozycji na jednego mieszkańca województwo plasuje się na końcu zestawienia regionów Unii Europejskiej. Jakkolwiek – to właśnie w woj. podkarpackim, w Mielcu, powstała w 1995 r. pierwsza polska specjalna strefa ekonomiczna. To też tutaj w 2003 r. narodził się jeden z pierwszych w Polsce klastrów – Dolina Lotnicza, który do dzisiaj wskazywany jest za modelowy przykład oddolnej inicjatywy klastrowej [Buczyńska *et al.* 2016: 18]. Stolica województwa – Rzeszów – promująca się hasłem „stolica innowacji” z powodzeniem udowadnia, że to nie wyłącznie slogan reklamowy, ale pełnoprawne określenie odzwierciedlające dynamiczny i inteligentny rozwój miasta obserwowany w ostatnich latach.

Tekst prezentuje studium przypadku województwa podkarpackiego (jako jednego z pięciu polskich województw wybranych do pogłębionych analiz w ramach badania ścieżek rozwojowych regionów słabiej rozwiniętych). Celem opracowania jest identyfikacja czynników rozwojowych województwa w ostatnich 15 latach i ocena

możliwości rozwojowych w przyszłości. Podstawą do prowadzonych analiz i formułowanych wniosków są: przegląd literatury przedmiotu, analiza danych statystycznych, ale przede wszystkim wywiady pogłębione z głównymi aktorami regionalnymi – przedstawicielami władz, uczelni, instytucji otoczenia biznesu przeprowadzone na przełomie maja i czerwca 2016 r. (por. *Podziękowania*).

1. Ogólna charakterystyka regionu

Województwo podkarpackie powstało 1 stycznia 1999 r. na mocy reformy samorządowej w wyniku połączenia byłych województw: rzeszowskiego, przemyskiego, krośnieńskiego, wschodniej części woj. tarnowskiego oraz części woj. tarnobrzezkiego. Województwo podkarpackie można obecnie scharakteryzować jako:

- **Region o peryferyjnym i przygranicznym położeniu.** Województwo podkarpackie jest najbardziej na południowy-wschód wysuniętym regionem Polski (szczyt Opołonek w gminie Lutowiska w powiecie bieszczadzkiem to południowy kraniec Polski). Podkarpacie sąsiaduje od południa ze Słowacją (131 km), od wschodu z Ukrainą (na odcinku 235 km), stanowiąc tym samym zewnętrzną granicę Unii Europejskiej.
- **Region o przeciętnym potencjale demograficznym, z widocznym trendem depopulacyjnym.** Województwo podkarpackie zamieszkiwało w 2015 r. ponad 2,1 mln osób, co stanowiło 5,54% ludności Polski i plasowało województwo na drugim miejscu (po woj. lubelskim) wśród regionów Polski Wschodniej. W ostatnich latach obserwowany był systematyczny spadek liczby ludności, a zgodnie z prognozami GUS z 2014 r. do 2050 r. liczba ludności zmniejszy się o blisko 12%, szczególnie silnie dotykając niektóre miasta.
- **Region należący do najbiedniejszych w Polsce i w Unii Europejskiej.** Wartość PKB wytworzonego w regionie w 2013 r. wyniosła 65 mld zł (3,9% PKB Polski i 10. miejsce w kraju), słabsze wyniki osiągnęło Podkarpacie pod względem PKB *per capita*, wyprzedzając jedynie woj. lubelskie. W zestawieniach europejskich dotyczących wartości PKB *per capita* liczonego według parytetu siły nabywczej (PPS) Podkarpacie zajmowało w 2011 r. odległą 13. pozycję od końca (na 268 regionów UE) i nie zmieniło jej od 2000 r., mimo realnego wzrostu wartości wskaźnika o 73,4%.
- **Region o wysokim poziomie bezrobocia.** Podkarpacki rynek pracy charakteryzuje się bardzo niskim w skali kraju wskaźnikiem zatrudnienia ludności w wieku 15-64 lata, bardzo wysokim poziomem bezrobocia, sięgającym 13,2% (stopa bezrobocia rejestrowanego) i 11,7% (stopa bezrobocia według BAEL).
- **Region o wysokiej innowacyjności.** Podkarpacie wyróżnia się na tle kraju wysokim udziałem nakładów na B+R w PKB (1,2% w 2014 r., znacznie powyżej średniej krajowej na poziomie 0,9%, 3. pozycja w kraju), zdecydowanie większym udziałem wśród kadr B+R kadr sektora prywatnego (70% kadr B+R pochodziło

- w 2014 r. z sektora przedsiębiorstw przy średniej dla kraju na poziomie 28%), dominacją prywatnego finansowania działalności innowacyjnej (działalność B+R w 76,7% finansowana była w 2014 r. przez sektor przedsiębiorstw, średnia krajowa – 47%), największym w Polsce udziałem przedsiębiorstw innowacyjnych w ogóle przedsiębiorstw, ponadprzeciętnym udziałem przychodów ze sprzedaży produktów innowacyjnych na eksport w przedsiębiorstwach przemysłowych. W zestawieniu regionów europejskich wartości wskaźników innowacyjności dla Podkarpacia plasują region maksymalnie na poziomie 59% wartości lidera – pod względem udziału nakładów biznesowych w całkowitych nakładach na B+R (relatywnie wysokie wyniki osiąga region także pod względem osób z wyższym wykształceniem zatrudnionych w nauce i technologii w aktywnych zawodowo oraz w udziale osób z wyższym wykształceniem w ludności w wieku 15-64 lata).
- **Region o szczególnych walorach przyrodniczych, słynący z wysokiej jakości środowiska oraz umiarkowanej antropopresji.** Lasy zajmują ponad 36% powierzchni województwa. Prawną ochroną przyrody lub krajobrazu objęte jest 45% województwa (częściowo w regionie znajduje się Międzynarodowy Światowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie” obejmujący m.in. Bieszczadzki Park Narodowy, a także część Magurskiego Parku Narodowego). Istniejące walory przyrodnicze nie podlegają bardzo silnej antropopresji, co wzmacnia naturalny i unikatowy charakter części regionu.
 - **Region rolniczy.** Wysoki poziom zatrudnienia w rolnictwie (ponad 16%) z jednoczesnym niskim udziałem rolnictwa w tworzeniu PKB regionu (niecałe 2% w 2015 r.) świadczący o słabej efektywności ekonomicznej sektora rolniczego, dwuzawodowość mieszkańców wsi, rozdrobniona struktura gospodarstw oraz niska towarowość rolnictwa to cechy charakterystyczne rolnictwa na Podkarpaciu.

2. Ewolucja gospodarcza regionu

2.1. Galicyjska bieda

W wyniku rozbiorów oraz zmian granic po okresie wojny napoleońskiej zdecydowana większość terenów obecnego woj. podkarpackiego znalazła się w zaborze austriackim. Ponieważ tereny te nie były nigdy jednolitym regionem historycznym ukuto dla nich nową nazwę królestwa Galicji i Lodomerii (od zlatynizowanych nazw miast Halicz i Włodzimierz) ze stolicą we Lwowie. Region ten był skrajnie biedny, o czym świadczy fakt, że do słownika polskiego weszło określenie *galicyjskiej biedy*, zaś Davis [2010: 407] określił ten region jako królestwo nagich i głodujących w nawiązaniu do potocznej nazwy tego regionu jako „Golicji i Głodomerii”.

Dodatkowo czynnikiem destymulującym rozwój obecnego terenu woj. podkarpackiego było **położenie między dwoma historycznymi ośrodkami: Krakowem**

i Lwowem. W czasach II RP granica woj. krakowskiego ze lwowskim znajdowała się między Mielcem, Ropczycami i Jasłem z jednej strony a Kolbuszową, Rzeszowem i Sanokiem z drugiej. Był to więc obszar peryferyjny zarówno w skali monarchii habsburskiej, jak i w skali obu prowincji, co znajdowało swoje odzwierciedlenie w bardzo ograniczonym zakresie podejmowanych na tych terenach inwestycji. Dopiero zmiana granic państwowych po 1945 r. i odcięcie od Lwowa spowodowało utworzenie niezależnego województwa ze stolicą w centralnie położonym Rzeszowie (mimo że historycznie ważniejszym ośrodkiem był Przemyśl, teraz położony przy granicy regionu). Granice obecnego woj. podkarpackiego tylko nieznacznie różnią się od granic woj. rzeszowskiego z 1945 r.

2.2. COP i dalszy rozwój przemysłu w okresie socjalizmu (do 1989 r.)

Wydarzeniem przełomowym dla rozwoju Podkarpacia była w **1936 r.** decyzja rządu o **utworzeniu Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP)** na terenie Polski południowo-wschodniej, w tzw. trójkącie bezpieczeństwa (w widłach Wisły i Sany). W ramach realizacji tego przedsięwzięcia nowymi ważnymi ośrodkami przemysłowymi stały się m.in. Stalowa Wola, Rzeszów, Mielec i Dębica. Rozwój tych miast możliwy był dzięki inwestycjom w budowę dużych zakładów przemysłowych: przemysłu maszynowego i branży zbrojeniowej (Rzeszów, Stalowa Wola, Nowa Dęba), lotniczego (Mielec, Rzeszów, Krosno), przemysłu samochodowego (Sanok, Krosno, Gorzyce), wyrobów z gumy (Dębica, Sanok) i tworzyw sztucznych (Jasło, Pustków) czy hutnictwa szkła (Krosno, Jarosław). Najlepiej znaczenie inwestycji w Centralny Okręg Przemysłowy widać na przykładzie Stalowej Woli. Decyzja o powstaniu huty i osiedla dla jej pracowników między wsiami Rozwadów i Pławo podjęta została w 1937 r., zaś już w 1945 r. nowe miasto Stalowa Wola (od nazwy tego osiedla) wchłonęło obie wsie, czyniąc ze Stalowej Woli jedno z najważniejszych miast w regionie. Podobny rozwój spotkał Tarnobrzeg, gdzie pod koniec lat 50. powstał tarnobrzeski kombinat siarkowy powołany do eksploatacji złóż siarki rodzimej. Miasto szybko wchłonęło okoliczne wsie oraz tereny kopalni siarki, w 1975 r. stało się stolicą nowego województwa (obejmującego większą od niego Stalową Wolę czy leżące po drugiej stronie Wisły historyczne miasto Sandomierz), zwiększając do 1990 r. blisko 11-krotnie liczbę ludności [Sobala-Gwosdz 2005: 46]. Obok spektakularnych sukcesów dynamicznego rozwoju miast należy wskazać na zastój ośrodków małych oraz tych, gdzie nie zlokalizowano dużych zakładów przemysłowych (np. Przemyśl), a także trudną sytuację wsi podkarpackiej, której rozwój uzależniony był właściwie od możliwości dojazdów do pracy w zakładach przemysłowych (cechą charakterystyczną wsi podkarpackiej w PRL stała się dwuzawodowość – blisko 2/3 ludności wsi utrzymywała się ze źródeł pozarolniczych) [Sobala-Gwosdz 200: 47].

2.3. Wyzwania transformacji rozwojowej (1990-1998)

Silne uzależnienie rozwoju wielu miast woj. podkarpackiego od sytuacji gospodarczej danej branży czy kondycji finansowej konkretnego zakładu przemysłowego było szczególnie dotkliwe w zderzeniu z gospodarką rynkową w 1990 r. Dlatego największe wyzwanie okresu transformacji rozwojowej stanowiła dla miast Podkarpacia umiejętna restrukturyzacja.

Istotnym wydarzeniem w tym okresie było **otwarcie w 1995 r.** w Mielcu pierwszej w Polsce **specjalnej strefy ekonomicznej**. Mimo wielu zarzutów kierowanych pod adresem tego instrumentu polityki regionalnej (efekt biegu jałowego, efekt substytucji, efekt wypierania, por. Kryńska 2000) strefa ekonomiczna w Mielcu rozwijała się bardzo dynamicznie, co było możliwe dzięki umiejętnemu wykorzystaniu przewagi czasowej oraz innych sprzyjających uwarunkowań (m.in. akceptacji strefy przez władze lokalne i mieszkańców, istnieniu specyficznego lokalnego kapitału ludzkiego – „arystokracji technicznej”, por. Micek 2005: 53). Niestety nie wszystkie miasta tak dobrze poradziły sobie z wyzwaniami transformacji rozwojowej, jej skutki boleśnie odczuwalne były przez wiele kolejnych lat.

2.4. W specjalizacji siła, czyli ... na drodze do inteligentnych specjalizacji (1999-2015)

Proces restrukturyzacji tradycyjnych przemysłów i ośrodków przemysłowych regionu kontynuowany był od 1 stycznia 1999 r. w nowej sytuacji ustrojowej. Jeszcze pod koniec lat 90. podjęte zostały w regionie prace programowe nad nowymi dokumentami, czego efektem były: przyjęta w 2000 r. *Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2000-2006* [2000] oraz w 2004 r. – *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005-2013* [2004]. Jako główne cele określono wówczas przyspieszenie rozwoju i strukturalnego dostosowania Podkarpacia oraz poprawę życia jego mieszkańców [*Strategia...* 2000] oraz zbudowanie skutecznego i sprawnego regionalnego systemu innowacji dla osiągnięcia trwałego, zrównoważonego rozwoju regionu [*RSI 2005-2013*].

Analiza założeń dokumentów strategicznych woj. podkarpackiego powstałych od 2000 r.¹ wyraźnie wskazuje na konsekwentnie realizowaną strategię przekształcania tradycyjnej podkarpackiej gospodarki regionalnej (borykającej się z wyzwaniami transformacji) do nowoczesnej gospodarki opartej na wiedzy i wreszcie – na inteligentnych specjalizacjach. Uwieńczeniem tego spojrzenia są dwa aktualne dokumenty: *Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego – Podkarpackie 2020* [2013] oraz *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata*

¹ W 2006 r. powstała *Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2020* (aktualizowana w 2010 r.), natomiast w 2011 r. dokonano aktualizacji *Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005-2013*.

2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji, aktualizacja [2016²]. W ogólnej strategii wśród priorytetów rozwojowych znajduje się budowanie konkurencyjnej i innowacyjnej gospodarki, w tym wspieranie specjalizacji regionalnych, jednak samo wyznaczenie inteligentnych specjalizacji regionu następuje w RIS3 [2016] i obejmuje:

- **lotnictwo i kosmonautykę** jako specjalizację kluczową bazującą na długich tradycjach przemysłu lotniczego w regionie i koncentracji aż 90% produkcji lotniczej Polski na obszarze Podkarpacia.
- **jakość życia** jako specjalizację kluczową. Na tę specjalizację składają się następujące obszary: (1) produkcja i przetwórstwo żywności wysokiej jakości (w tym produktów regionalnych i tradycyjnych) pochodzącej z upraw ekologicznych i zrównoważonych; (2) turystyka zrównoważona (w tym zdrowotna); (3) eko-technologie (odnawialne źródła energii) oraz (4) energooszczędne i inteligentne budownictwo. Inteligentna specjalizacja „jakość życia”, w odróżnieniu od lotnictwa i kosmonautyki, które koncentrują się w kilku największych miastach regionu, ma z założenia służyć rozwojowi całego województwa, a w szczególności obszarów wiejskich i małych miejscowości [*Regionalna Strategia Innowacji...* 2016: 37].
- **informację i telekomunikację** jako specjalizację wspomagającą o charakterze horyzontalnym, niezbędną do dynamicznego rozwoju dwóch specjalizacji kluczowych.
- **motoryzację** – „nową” w stosunku do RIS3 z 2015 r. specjalizację zdiagnozowaną w wyniku przeprowadzonego przedsiębiorczego procesu odkrywania.

3. Zmiana modelu rozwojowego regionu

3.1. Czynniki stymulujące zmianę ścieżki rozwojowej

3.1.1. Budowanie na silnych podstawach

(...) przedsiębiorcy znali doskonale Mielec z tradycji przemysłowych. Istnienie Centralnego Okręgu Przemysłowego w Polsce południowo-wschodniej sprawiło, że dla przedsiębiorców nie był to dziewiczy teren, spowodował on powstanie miast, napływ kadr inżynierskich z całej Polski³ (ekspert koordynator zespołu w oddziale ARP S.A. w Mielcu, Danuta Borowiec).

Utworzenie Centralnego Okręgu Przemysłowego na terenie obecnego woj. podkarpackiego w bardzo dużym stopniu zdeterminowało dalszy rozwój regionu.

² Pierwotna wersja Strategii RIS3 przyjęta została w maju 2015 r., aktualizacja RIS nastąpiła w listopadzie 2016 r.

³ Wszystkie cytaty umieszczone w tekście (jeśli nie zaznaczono inaczej) pochodzą z wywiadów przeprowadzonych z głównymi aktorami sceny regionalnej woj. podkarpackiego na przełomie maja i czerwca 2016 r., zob. *Podziękowania*.

Zakłady przemysłu zbrojeniowego, chemicznego, hutniczego, elektromaszynowego oraz lotniczego, jakie powstały wówczas w podkarpackich miastach, stanowiły często podstawę przemysłu rozwijanego „na nowych zasadach” w XXI w.

Doskonale fakt ten obrazuje przykład przemysłu lotniczego, zawdzięczającego w dużej mierze swój dynamiczny rozwój wizjonerskiej decyzji o lokalizacji dwóch kluczowych fabryk lotniczych: w Mielcu (produkcja samolotów) oraz w Rzeszowie (produkcja silników lotniczych). Koncentracja na tym obszarze przemysłu lotniczego w połączeniu z istnieniem silnej uczelni wyższej – Politechniki Rzeszowskiej oraz istnieniem dobrze wyposażonego lotniska komunikacyjnego Jasionka⁴ przyczyniła się z kolei do lokalizacji ośrodka kształcenia pilotów lotnictwa cywilnego w Rzeszowie (w 1976 r. uruchomiono na Politechnice Rzeszowskiej kształcenie w unikalnej w skali kraju specjalizacji „pilotażowej” obok istniejących już wcześniej na Wydziale Mechanicznym specjalizacji „samoloty” oraz „silniki lotnicze”). W latach 90. ubiegłego wieku przemysł lotniczy stworzony w ramach COP i rozbudowany w okresie PRL znalazł się na zakręcie wynikającym z utraty 85% rynków zbytu. Przeżycie stało się możliwe dzięki radykalnej restrukturyzacji (zwolnienie ok. połowy zatrudnionych), mądrej prywatyzacji, znacznej masie krytycznej tego przemysłu, determinacji liderów (przede wszystkim prezesa Marka Dareckiego), a także pewnej dozy szczęścia. W 2003 r. powołano do życia Klaster „Dolina Lotnicza”, który wprost nawiązywał do swoich COP-owskich korzeni: *Klaster „Dolina Lotnicza” jest twórczą kontynuacją idei COP, swego rodzaju COP-bis* [Dolina Lotnicza... 2015: 10]. Budowanie na silnych podstawach, istniejących tradycjach, z wykorzystaniem już istniejących zasobów (infrastruktury, kadry pracowniczej, wizerunku przemysłowego regionu, potencjału B+R), a nie w próżni – to niewątpliwie silny czynnik sukcesu Podkarpacia.

3.1.2. Wysoka jakość strategicznego myślenia o rozwoju

Specyficznym czynnikiem sukcesu Podkarpacia są kadry, które zbudowały się przy kreowaniu polityki regionalnej. Początkowo nie były one wystarczająco dojrzałe, żeby podejmować inicjatywy, ale następowała powolna przebudowa świadomości. Byliśmy świadkami stopniowej ewolucji strategicznego myślenia wśród administracji publicznej. Dostrzeżono potrzebę inwestowania w przyszłość i konsekwentnie tę politykę realizowano (marszałek województwa podkarpackiego, Władysław Ortyl).

Już w latach 90. mieliśmy w woj. podkarpackim do czynienia z bardzo pozytywnymi przejawami dojrzałego programowania rozwoju. W niemal modelowy sposób ze skutkami transformacji i koniecznością restrukturyzacji uporał się Mielec z zakładami WSK „PZL-Mielec”. O tej dojrzałości świadczyły m.in.: ciągłość procesu średnio-okresowego programowania rozwoju w Mielcu (kolejne strategie bazowały na powsta-

⁴ [http://wbmil.prz.edu.pl/pl/o-wydziale-/historia-wydzialu/-, dostęp: 19.10.2016].

łych wcześniej), zbudowanie silnego potencjału kadrowego w zakresie strategicznego programowania rozwoju (podstawowe dokumenty programowane tworzone były na własnym potencjale kadrowym, a ewentualne wykorzystanie ekspertów zewnętrznych miało jedynie charakter uzupełniający), wprowadzenie europejskich standardów programowania rozwoju regionalnego (ukształtowanie w samorządach świadomości konieczności równoległego przygotowywania dokumentacji technicznej pod projektowane zadania) [Dziemianowicz *et al.* 2000: 44-45] oraz umiejętność zjednoczenia wokół realizowanych idei miejscowych elit, lokalnej społeczności, a także pozyskania wsparcia i akceptacji na poziomie regionalnym i krajowym [Jarczewski 2005: 39]⁵.

O wysokiej jakości myślenia strategicznego na terenie byłego woj. rzeszowskiego może świadczyć to, że po reformie terytorialnej Polski w 1998 r. woj. podkarpackie bardzo sprawnie podjęło prace programowe nad nowymi dokumentami, co umożliwiło w 2000 r. przyjęcie pierwszej w kraju regionalnej strategii rozwoju – *Strategii Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2000-2006* [Dziemianowicz *et al.* 2000: 46]. Podobnie sprawnie przebiegały prace nad pierwszą Regionalną Strategią Innowacji, która została uchwalona w grudniu 2004 r. (wcześniej uchwalone zostały regionalne strategie innowacji dla czterech innych województw). Zdecydowanie pozytywnie należy ocenić budowanie dokumentów strategicznych woj. podkarpackiego **metodą społeczną**, przy silnym zaangażowaniu i współpracy różnych środowisk, w tym m.in.: Politechniki Rzeszowskiej im. Ignacego Łukasiewicza, Uniwersytetu Rzeszowskiego, Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie czy Rzeszowskiej Agencji Rozwoju Regionalnego SA.

Ponadto znamieny wydaje się fakt powszechnego zrozumienia roli liderów lokalnych i regionalnych oraz strategicznego myślenia dla budowania potencjału regionu, czego wyrazem mogą być m.in. następujące wypowiedzi respondentów: *dla rozwoju regionu podstawowe znaczenie mają liderzy, formułujący wizje i mający zdolność komunikacji ze społeczeństwem (...); niezbędna jest profesjonalizacja zarządzania publicznego i strategiczne myślenie*. Ponadto, wyrazem jakości zarządzania strategicznego jest umiejętność koncentracji działań na wybranych priorytetach rozwojowych (zapisy strategiczne w dokumentach i konsekwentnie realizowana polityka regionalna) [Dąbrowska, Szlachta 2017], a także przekonanie, że w regionie peryferyjnym warto stawiać na innowacje i w innowacyjny sposób radzić sobie z tradycyjnymi problemami:

Na Podkarpaciu szczególnie ważne są innowacje i depopulacja. Zmierzenie się z problemem depopulacji w sposób bezpośredni byłoby bar-

⁵ Niestety obok Mielca istniały miasta, gdzie próżno było szukać dojrzałego, konsekwentnego podejścia do programowania rozwoju, gdzie postawa władz lokalnych opisywana była przez respondentów jako „roszczeniowa i wielkomocarstwowa”, charakteryzująca się biernością („zostali w blokach, czekając na interwencję z zewnątrz”, „przespali swoją szansę”) i zorientowaniem na przeszłość („zapatrzeni w przeszłość, oplakujący utratę dotychczasowej pozycji”).

*dzo kosztowne, a przyniosłoby krótkotrwałe efekty. Dlatego stawiamy na innowacje. Jeśli rozwiniemy innowacje, co przyniesie wzrost potencjału gospodarki, uda się zatrzymać odpływ ludzi, a może nawet będziemy mogli pokusić się o ściąganie ludzi z zewnątrz*⁶ (marszałek województwa podkarpackiego, Władysław Ortyl).

3.1.3. Inicjatywy klastrowe a kapitał społeczny

Liczne badania wykazują, że mieszkańcy woj. podkarpackiego wyróżniają się na tle innych regionów **wysokim poziomem zaufania** do swych sąsiadów [Czapiński, Panek 2015], a także większą skłonnością do nawiązywania relacji w małych wspólnotach lokalnych, co świadczy o silnie rozbudowanym **wiążącym kapitale społecznym**. Wprawdzie to wysoki poziom kapitału pomostowego (a nie wiążącego) uznaje się powszechnie za odpowiedzialny za chęć współpracy między firmami i różnymi instytucjami, jednak w przypadku Podkarpacia mamy do czynienia z wieloma przejawami silnie rozwiniętej współpracy daleko wykraczającej poza rodzinne i sąsiedzkie relacje, czego najlepszym przejawem mogą być funkcjonujące na terenie Podkarpacia klastry.

Zgodnie z inwentaryzacją przeprowadzoną w 2015 r. woj. podkarpackie z liczbą 12 klastrów (łącznie skupiających blisko 500 podmiotów) należało do liderów w Polsce pod względem funkcjonujących inicjatyw [Buczyńska *et al.* 2016: 17]⁷. Spośród istniejących klastrów na szczególną uwagę zasługują: „Dolina Lotnicza” oraz Klaster Firm Informatycznych KlasterIT, funkcjonujące w dwóch najsilniejszych branżach regionu⁸.

Klaster Dolina Lotnicza liczący obecnie 149 członków (dane za 2015 r., za: *Dolina Lotnicza...* 2015: 22) wskazywany jest nie tylko jako jedna z pierwszych inicjatyw klastrowych w Polsce, ale przede wszystkim jako modelowy przykład oddolnego powstawania klastra. Porozumienie „Dolina Lotnicza” zawarte w 2003 r. było przykładem pozytywnego sieciowania wszystkich zainteresowanych rozwojem tego przemysłu podmiotów oraz zinstytucjonalizowania współpracy, która silnie rozwijana była już od lat. Województwo podkarpackie nazywane jest wręcz „Polską Tuluzą” lub „Polskim Montrealem”, w nawiązaniu do światowych wzorców w dziedzinie

⁶ *Lokalna odpowiedź na globalne wyzwania* 2016, [<http://www.rp.pl/Zycie-Rzeszowa-i-Podkarpacia/305229905-Lokalna-odpowiedz-na-globalne-wyzwania.html>].

⁷ Dolina Lotnicza, Innowacyjny Klaster Zdrowie i Turystyka „Uzdrowiska Perły Polski Wschodniej”, Karpacki Klaster Turystyczny, Klaster Firm Informatycznych Polski Wschodniej, Klaster Fotoniki i Światłowodów, Klaster Lotnictwa Lekkiego i Ultralekkiego, Klaster „Podkarpackie Smaki”, Klaster Przetwórstwa Tworzyw Sztucznych POLIGEN, Klaster Spawalniczy KLASTAL, Podkarpacki Klaster Energii Odnawialnej, Wschodni Klaster Komunalny, Wschodni Klaster Odlewniczy KOM-CAST [Buczyńska *et al.* 2016: 70-71].

⁸ Podregion rzeszowski wyraźnie wyróżnia się na tle innych podregionów w Polsce w zakresie rozwoju sektora ICT, w szczególności w ujęciu względnym. Obserwowany w latach 2005-2011 dynamiczny wzrost zatrudnienia oraz wzrost obrotów w firmach ICT plasuje podregion rzeszowski w czołówce podregionów europejskich (odpowiednio drugie i trzecie miejsce wśród 1307 podregionów europejskich – NUTS3, por. de Prato, Nepelski 2014: 98 i 102).

branży lotniczej z silnie rozwiniętymi strukturami klastrowymi (klaster Aerospace Valley i Aero Montreal) [Regionalna Strategia Innowacyjności ... 2016: 34].

Innym przykładem prężnie rozwijającego się klastra jest klaster firm informatycznych **Klaster IT** o ciekawej genezie powstania [por. Wojnicka 2006]:

W zasadzie nasza aktywność klastrowa się od tego zaczęła, że była taka pani doktor Elżbieta, ekonomistka z Uniwersytetu Gdańskiego [profesor Elżbieta Wojnicka – przypis autora], która robiła badania statystyczne (...), szukała miejsc o zagęszczeniu określonych branż. Wspólnie z uczelnią rzeszowską zaprosili na spotkanie kilkadziesiąt firm z branży IT, żeby im pokazać, że w Rzeszowie jest ponadprzeciętny udział zatrudnionych w tej branży w ogóle zatrudnionych. Myśmy też byli szczerze zdziwieni, chociaż pewne objawy tego zjawiska istniały. Skoro przykładowo na drugim końcu Polski konkurujemy z jakimś przedsiębiorstwem, a nagle się okazuje, że konkurent też jest z Rzeszowa, to raczej nie jest to przypadek... (prezes Klastra IT Wojciech Materna).

Obecnie Klaster Firm Informatycznych koordynowany przez Stowarzyszenie Informatyka Podkarpacka skupia 82 firmy z branży informatycznej oraz 10 instytucji otoczenia biznesu⁹.

3.1.4. Poprawa dostępności komunikacyjnej

Były takie sytuacje, że woziliśmy inwestorów nadjeżdżających z Nagnajowa (czyli np. z Warszawy) od strony Kolbuszowej lub Dębicy, żeby oni nie widzieli tej drogi dojazdowej. Japoński inwestor w Nagnajowie [osiedle Tarnobrzegu, gdzie znajduje się most przez Wisłę – przypis autorów] wrócił się do Warszawy, bo stwierdził, że tu jest koniec świata. (...) To jest ogromny przełom w poprawie infrastruktury i dostępności: autostrady, lotnisko z codziennym bezpośrednim lotem do Berlina i Monachium, do Krakowa – półtorej godziny, a nie trzy. Skandalem jest nadal jakość powiązań ze stolicą. Jest to jedyny kierunek, który jest dla nas jeszcze zamknięty... Każdy inny kierunek stał się niesamowicie dostępny (dyrektor Oddziału ARP S.A. w Mielcu, Krzysztof Ślęzak).

Czynnikiem o wyraźnie prorozwojowym charakterze była z pewnością **poprawa dostępności komunikacyjnej województwa**. Choć dostępność komunikacyjna nadal nie plasuje Podkarpacia wśród liderów w Polsce, to jednak sam fakt poprawy sytuacji znacznie zdynamizował obserwowane procesy rozwojowe. W dużej mierze możliwe to było dzięki szerokiemu strumieniowi środków finansowych, które płynę-

⁹ [http://www.klasterit.pl./, dostęp: 20.10.2016].

ły do Podkarpacia, począwszy od środków przedakcesyjnych po *Program Operacyjny Rozwoju Polski Wschodniej*.

Podkarpacie leży na skrzyżowaniu ważnych od czasów średniowiecza **szlaków komunikacyjnych** przecinających województwo **z zachodu na wschód** (szlak łączący Europę Zachodnią z Ukrainą, łączący m.in. Kraków i Lwów przez tzw. Bramę Łańcucką) oraz **z północy na południe i wschód** (szlak prowadzący ze Słowacji do centralnej i wschodniej Polski, a dokładnie z Przemyśla w kierunku Bardejowa i Koszyc przez Sanok, Krosno i Jasło, wykorzystujący fakt, że w rejonie Przełęczy Dukielskiej znajduje się jeden z dogodniejszych punktów do przekraczania łańcucha Karpat) [Kotarski 2013: 70].

Obecna sieć drogowa woj. podkarpackiego oddaje ten historyczny układ szlaków komunikacyjnych. Podstawową trasą wschód-zachód jest międzynarodowa trasa drogowa E40 (na polskim odcinku DK4) w relacji (Drezno–Wrocław–Kraków–) Dębica–Rzeszów–Przemyśl (–Lwów). W latach 2011-2013 większość tej trasy na odcinku podkarpackim została przebudowana do parametrów autostrady, ostatni brakujący na terenie Polski odcinek A4 Rzeszów–Jarosław został oddany do użytku w lipcu 2016 r. Przyczyniło się to bezpośrednio do **skrócenia czasu** potrzebnego na pokonanie większości odcinków w relacji wschód-zachód wzdłuż tej trasy o **ok. 35-45%**. Przykładowo, czas przejazdu z Przemyśla do Rzeszowa zmniejszył się z ponad półtorej godziny do godziny, a z Rzeszowa do Krakowa z ponad trzech godzin do niecałych dwóch (1:45).

Niestety wciąż daleka od doskonałości jest sytuacja w korytarzach południkowych. Tylko na niewielkich fragmentach na północ od Rzeszowa DK19 w kierunku Lublina i Białegostoku została rozbudowana do standardu drogi ekspresowej. Dopiero w obecnej perspektywie unijnej powinno się udać osiągnąć ten standard na całym odcinku Rzeszów–Lublin oraz zakończyć budowę zachodniej obwodnicy Rzeszowa w kierunku Słowacji. Droga ta w połączeniu z drogą S17 stanie się podstawowym połączeniem Podkarpacia z Warszawą, zastępując dotychczasowy korytarz DK9 przez Tarnobrzeg i Radom.

Najważniejszym korytarzem kolejowym jest linia CE40 z Krakowa przez Rzeszów i Przemyśl do Lwowa. Pomędzy Przemyślem i Medyką znajduje się terminal graniczny wraz z infrastrukturą do zmiany rozstawu kół wagonów. Na linii tej prowadzony jest intensywny ruch pasażerski w taktie godzinnej. Dodatkowo Rzeszów z Krakowem łączy połączenia dalekobieżne w taktie dwugodzinnym i w tym obszarze widać wyraźną poprawę w porównaniu z początkiem XXI w.

Należy jednak zauważyć, że w przypadku rozwoju sieci transportowej woj. podkarpackiego widoczna jest pewna prawidłowość. O ile główne ciągi są doinwestowywane i rozwijane, to w pozostałych przypadkach sytuacja nie ulega poprawie. W kontekście sieci drogowej nie widać perspektyw rozwoju dla połączeń o mniejszym znaczeniu, w szczególności na południe od korytarza autostrady A4, gdzie dodatkowym utrudnieniem są uwarunkowania terenu. W pozostałych korytarzach kolejowych oferta jest również uboga. Linie z Rzeszowa w kierunku Tarnobrzegu

i Stalowej Woli oraz z Przeworska (na linii CE40) przez Leżajsk do Stalowej Woli oferują zaledwie kilka par połączeń na dobę.

Województwo podkarpackie posiada także zlokalizowane w położonej na północ od Rzeszowa Jasionce lotnisko, które zapewnia połączenia regularnych linii lotniczych do Warszawy (LOT, średnio cztery razy dziennie), Monachium (Lufthansa, raz dziennie) oraz Paryża (Adria Airways dwa razy w tygodniu). Dodatkowo szeroką ofertę z tego lotniska zapewnia niskokosztowy przewoźnik Ryanair (9 portów, 20 połączeń tygodniowo). W latach 2007-2015 liczba operacji lotniczych na lotnisku w Rzeszowie podwoiła się do ponad 13000¹⁰.

3.1.5. *Bliskość Ukrainy*

Przygraniczne położenie Podkarpacia coraz częściej postrzegane jest nie tylko przez pryzmat negatywnych skutków peryferyzacji, ale w kontekście szansy rozwojowej związanej z bliskością ważnych partnerów zagranicznych. Województwo podkarpackie dzięki swojemu położeniu ma obecnie możliwość współpracy transgranicznej zarówno z partnerami z Unii Europejskiej (w ramach programu EWT Polska-Słowacja), jak też spoza Wspólnoty – z Ukrainą i Białorusią w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa (EIS). Za strategicznego partnera zarówno woj. podkarpackiego, jak i całego naszego kraju uważa się powszechnie Ukrainę, kraj o dużym potencjale rozwojowym, bliski nie tylko geograficznie (235 km granicy międzypaństwowej), ale także kulturowo (mentalność, język).

Co prawda szczegółowe dane GUS dostępne są tylko dla lat 2009-2014, jednak pozwalają one na zaobserwowanie dwóch tendencji charakterystycznych dla ruchu granicznego na podkarpackich przejściach z Ukrainą. Po pierwsze, bardzo duże znaczenie ma wprowadzone w 2009 r. porozumienie o małym ruchu granicznym. Obecnie połowa przekroczeń granicy to przekroczenia z tego właśnie tytułu (w 2014 r. było to łącznie ponad 4,5 mln przypadków, co daje ponad 2 mln podróży). Po drugie, obserwowany jest wzrost przekroczeń granicy polsko-ukraińskiej na terenie woj. podkarpackiego przez cudzoziemców (można z wysokim prawdopodobieństwem założyć, że prawie wszystkie są przypisane do obywateli Ukrainy) z 3,1 do 3,8 mln przypadków. Biorąc pod uwagę niepewną sytuację polityczną i społeczno-gospodarczą na Ukrainie związaną z aneksją Krymu i wojną w Donbasie można się spodziewać, że wzrastać będzie znaczenie napływu ludności ukraińskiej na teren Polski. Dane Straży Granicznej bez podziału na województwa wskazują wzrost liczby przekroczeń granicy polsko-ukraińskiej o prawie 20% rok do roku.

Bliskość Ukrainy to bliskość dużego rynku potencjalnych studentów, pracowników, przedsiębiorców czy turystów, których obecność coraz wyraźniej zarysowuje się w krajobrazie woj. podkarpackiego. **Studenci ukraińscy** stanowią obecnie ponad 53% ogółu studentów zagranicznych w Polsce (zgodnie z danymi GUS w roku

¹⁰ [<http://www.rzeszowairport.pl/pl/lotnisko/statystyki-ruchu/operacje-lotnicze>, dostęp: 10.10.2016)].

akademickim 2015/2016 było ich ponad 30 000), wyłącznie w ostatnim roku przybyło ich 7200. Bezprecedensowy napływ studentów z Ukrainy widoczny jest także w woj. podkarpackim. Przykładowo, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie kształci obecnie ponad 1500 studentów ukraińskich, a pozyskiwanie studentów zza wschodniej granicy traktuje jako strategiczny kierunek w obliczu obserwowanego niżu demograficznego skutkującego zmniejszeniem liczby studentów na uczelniach¹¹. Większość studentów deklaruje chęć pozostania po studiach w Polsce, niektórzy traktują zaś studia w Polsce jako etap pośredni na drodze prowadzącej do emigracji do innych krajów zachodnich [Długosz 2015].

Politechnika Rzeszowska podejmuje natomiast aktywne działania na rzecz **pozyskiwania kadry akademickiej** z Ukrainy, dla której oferowane warunki finansowe oraz warunki pracy są bardzo atrakcyjne. Obserwuje się także **rosnące zainteresowanie przeniesieniem do Polski** obecnych na ukraińskim rynku **firm z kapitałem zagranicznym**. Wśród czynników przemawiających za relokacją kapitału do naszego kraju przemawia przede wszystkim stabilność polityczna oraz bezpieczeństwo gospodarcze. Sytuacja ta dotyczy m.in. firm z branży IT oraz zajmujących się rozwojem oprogramowania, dla których atrakcyjnym miejscem do prowadzenia biznesu jest Rzeszów oferujący dostęp do kadr i europejskie standardy funkcjonowania firm. Zgodnie z danymi Państwowego Komitetu ds. Statystyki Ukrainy ukraińskie firmy zainwestowały w Polsce w 2014 r. ok. 53 mln dolarów, jednak według szacunków ukraińskich ekspertów rzeczywista wartość tych inwestycji wynosi ok. 1,5 mld dolarów [*Rzeszów lepszy niż Lwów...* 2016]. Bliskość Ukrainy, choć już obecnie generuje pewne pozytywne impulsy rozwojowe, wciąż należy traktować raczej jako niewykorzystaną szansę.

3.2. Bariery ograniczające rozwój

3.2.1. Dualizm rozwojowy województwa

Problemem Podkarpacia jest dualna struktura województwa, chociaż „perelki” znajdują się także w tej słabszej strukturalnie części województwa (...) (rektor Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, profesor dr hab. Tadeusz Pomianek).

Nierównomierny rozwój województwa, stale rosnące dysproporcje rozwojowe oraz brak perspektyw na rychłą poprawę spójności ekonomicznej i społecznej to czynniki istotnie hamujące rozwój regionu.

¹¹ O bardzo dużej skali tego zjawiska w Wyższej Szkole Informatyki i Zarządzania na tle kraju świadczy fakt, że zgodnie z danymi za rok akademicki 2013/2014 WSiIZ wyprzedzał w rankingu umiędzynarodowienia studiów jedynie Uniwersytet Warszawski (1690 studentów obcokrajowców) oraz Uniwersytet Jagielloński (1556) [*Studenci zagraniczni w Polsce* 2014].

Na początku lat 90. do głównych obszarów problemowych regionu należały: **Pogórze Dynowskie i Przemyskie**, tzw. **zachodni półksiężyc niedorozwoju**, **powiat lubaczowski** oraz peryferyjnie położone i słabo zaludnione **gminy bieszczadzkie** [por. Sobala-Gwosdz 2004a, 2005]. Okres transformacji gospodarczej oraz procesów rozwojowych lat 90. spowodował znaczną poprawę sytuacji niektórych gmin zachodniego półksiężyca niedorozwoju, w szczególności położonych w środkowej części tego obszaru (flagowy przykład Mielca). Utrzymała się natomiast niekorzystna sytuacja obszaru Pogórza Dynowskiego i Przemyskiego, powiatu lubaczowskiego oraz gmin południowej części województwa. Szczególnie niekorzystnie w tym kontekście rysuje się sytuacja Pogórza Przemyskiego i Dynowskiego, które obejmują obszary o niskim poziomie rozwoju¹², ale także pogarszających się perspektywach rozwojowych [por. *Obszary funkcjonalne w województwie podkarpackim*, 2015].¹³ Położony w niedalekim sąsiedztwie Przemyśl traktowany jest jako „gasnący ośrodek wzrostu” [por. Sobala-Gwosdz 2004b: 183]. W opinii rozmówców nawet obserwowane pojedyncze pozytywne impulsy (np. prężnie rozwijająca się działalność firmy Inglot¹⁴) to za mało, aby zdynamizować rozwój samego miasta i otaczającego go obszaru – (...) *sam Inglot Przemyśla nie pociągnie*.

Głównym ośrodkiem wzrostu jest natomiast **Rzeszów** (wraz z najbliższym otoczeniem), charakteryzujący się najniższym bezrobociem, najwyższymi dochodami, obecnością uczelni, lokalizacją dynamicznie rozwijających się firm (np. Asseco Poland, Pratt&Whitney, Zelmer, ICN Polfa). Obserwacja trendów (zarówno demograficznych, jak i gospodarczych) pozwala zakładać, że jego siła będzie stale rosła. Podobnie pozytywnie kształtuje się sytuacja powiatów zachodniej części Podkarpacia – w szczególności **dębickiego** oraz **mieleckiego**.

3.2.2. Słabość kapitału ludzkiego

Wprawdzie na tle innych województw Polski Wschodniej (a także opolskiego czy śląskiego) sytuacja demograficzna Podkarpacia nie należy do najsłabszych (głównie za sprawę dodatniego przyrostu naturalnego oraz relatywnie korzystnej struktury

¹² Sobala-Gwosdz [2004a: 189] do przyczyn tego błędnego koła słabego rozwoju zalicza pograniczny charakter obszaru (do 1998 r. obszar ten położony był na styku trzech województw: przemyskiego, krośnieńskiego oraz rzeszowskiego, natomiast od 1999 r. – czterech powiatów: przemyskiego, sanockiego, brzozowskiego i rzeszowskiego), rzekę San stanowiącą naturalną barierę w obliczu braku odpowiedniej infrastruktury (mostów) oraz źle zorganizowaną sieć osadniczą (brak ośrodka centralnego).

¹³ Obszary o najniższym stopniu rozwoju i pogarszających się perspektywach rozwojowych zlokalizowane są także w innych powiatach: lubaczowskim (4/8 gmin), leżajskim (4/5), jarosławskim (5/11), brzozowskim (5/6), przemyskim (3/10), [por. *Obszary funkcjonalne...* 2015].

¹⁴ Firma IGLOT z siedzibą w Przemyśle produkująca kolorowe kosmetyki została założona w latach 80. przez Wojciecha Ingłota. Obecnie dysponuje siecią ponad 600 salonów w 80 krajach na sześciu kontynentach. Produkcja kosmetyków odbywa się w Przemyśle (poza drewnianymi konturówkami do powiek i ust zamawianymi w Niemczech), co wynika z dbałości firmy o pełną kontrolę nad całym procesem [Błaszczak 2012; Nieżurawski, Nieżurawska 2013].

wieku ludności), to jednak obserwowany w skali całego województwa proces depopulacji należy uznać za jedną z głównych barier rozwojowych Podkarpacia. W szczególności niekorzystnej sytuacji znajduje się miasto Przemyśl (spadek liczby ludności w latach 2000-2015 o 8%), Tarnobrzeg (spadek o 5%) oraz powiat jasielski (spadek o 7%). Prognozy są jeszcze bardziej dramatyczne. GUS szacuje, że liczba ludności Przemyśla do 2050 r. zmniejszy się aż o 1/3. Odmiennie kształtuje się natomiast sytuacja Rzeszowa, który zgodnie z prognozami demograficznymi GUS-u z 2014 r. jako jedno z dwóch miast wojewódzkich w Polsce (obok Warszawy) odnotuje do 2050 r. nieznaczny wzrost liczby mieszkańców, podczas gdy inne miasta bardzo silnie będą podlegać procesom wyludniania. Wprawdzie maksimum ludności Rzeszów osiągnie w 2030 r., a potem liczba ludności miasta będzie spadać, jednak będzie to rekompensowane wzrostem liczby ludności okalającego go powiatu rzeszowskiego [*Prognoza demograficzna...*].

Wśród przyczyn prognozowanej depopulacji regionu należy wymienić zarówno przewidywane **odwrócenie tendencji dodatniego przyrostu naturalnego** (w 2035 r. przyrost naturalny na 1000 ludności ma wynieść -3,6, zaś w 2050 r. -5,8) oraz utrzymanie tendencji migracyjnych. Województwo podkarpackie zalicza się do regionów o **charakterze emigracyjnym**, a tradycje tych ruchów sięgają jeszcze XIX w. (tradycje wyjazdów do Ameryki oraz Francji).

Charakterystyczną cechą dla tych ruchów migracyjnych był motyw zarobkowy – ludzie wyjeżdżali za granicę w poszukiwaniu lepszego bytu finansowego, ale z założeniem powrotu do Polski i inwestowania w ojczyźnie zarobionych na emigracji pieniędzy (źródła takiego nastawienia upatrywano wielokrotnie w charakterystycznym dla mieszkańców Galicji przywiązaniu do ziemi). Oprócz kapitału finansowego przywozili do kraju nową wiedzę i umiejętności, w efekcie przyczyniając się do budowania potencjału swojego regionu.

To jest region o tradycjach emigracyjnych, a więc od dawien dawna ludzie stąd wyjeżdżali w poszukiwaniu lepszego bytu (...) Z tych wszystkich wojaży, wyjazdów i saksów trafiały tu pieniądze, które przesyłano do rodzin. Z drugiej strony, potem wracali i ludzie, którzy już mieli inne spojrzenie na świat, widzieli, jak to wszystko funkcjonuje w innej rzeczywistości. Mieli pewne know-how, wiedzę, którą aplikowali na miejscu (wiceprzewodniczący Rady Miasta Rzeszowa na lata 2014-2018, Konrad Fijołek).

Obecnie mamy coraz częściej do czynienia ze **zmianą charakteru migracji z zarobkowej na osiedleńczą**, co oznacza bezpowrotną stratę wyjeżdżających ludzi. O ogromnej skali zjawiska emigracji świadczy fakt, że udział emigrantów w ogólnej liczbie osób zamieszkujących woj. podkarpackie wynosił według NSP 2011 8,4% [*Spoleczne skutki poakcesyjnych...2014: 19*]. Szczególnie niepokojący wydaje się fakt, że tzw. straty migracyjne obejmują głównie ludzi młodych i dobrze wykształco-

nych. Obserwowany **drenaż mózgów** przyczynia się do ograniczenia podaży wysoko wykwalifikowanych pracowników w regionie.

Problemy ze znalezieniem pracowników w Rzeszowie dotyczą głównie branży IT oraz zawodów związanych z rozwojem sieci komputerowych, a także medycyny, transportu towarowego czy budownictwa [Kocaj 2015]¹⁵. Sytuacja ta może dziwić, biorąc pod uwagę **duże możliwości Rzeszowa w zakresie kształcenia wysoko wykwalifikowanych pracowników**. Rzeszów stanowi siedzibę 16 szkół wyższych (do największych należą: Uniwersytet Rzeszowski, Politechnika Rzeszowska oraz Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie), w których kształcą się 65 000 studentów (miasto z wynikiem 353 studentów na 1000 mieszkańców jest liderem pod tym względem wśród miast europejskich). Stolica regionu stanowi także unikatowy w skali kraju ośrodek kształcenia pilotów lotnictwa cywilnego, a także silny ośrodek kształcenia informatyków (co 10-ty informatyk w kraju wywodzi się z Politechniki Rzeszowskiej).

Problemem jest także relatywnie **słabe dopasowanie oferty kształcenia do potrzeb gospodarki**. Wprawdzie istnieją liczne przykłady świadczące o wyjściu uczelni naprzeciw oczekiwaniom rynku (np. uruchomienie w 2014 r. kierunku inżynieria medyczna na Politechnice Rzeszowskiej¹⁶; planowane uruchomienie kierunku wzornictwa przemysłowego; modyfikowanie programów kształcenia w odpowiedzi na zapotrzebowanie rynku pracy, wzbogacania oferty dydaktycznej o zajęcia prowadzone przez przedstawicieli biznesu¹⁷), jednak w opinii pracodawców – wciąż proces ten nie jest wystarczająco zaawansowany.

3.2.3. Piętno peryferyjności

Peryferyjne położenie Podkarpacia i oddalenie od głównych ośrodków rozwoju gospodarczego było elementem silnie determinującym obecny poziom (niedo)rozwoju i niedoinwestowania województwa.

Wydaje się jednak, że o ile obiektywne skutki peryferyjnego położenia Podkarpacie stara się powoli przezwyciężać m.in. przez inwestycje infrastrukturalne mające na celu zwiększanie dostępności komunikacyjnej, to postrzeganie Podkarpacia jako

¹⁵ Odmienne kształtuje się sytuacja w regionie poza stolicą, gdzie do zawodów deficytowych zaliczeni zostali przede wszystkim pracownicy budownictwa, księgowi, kierowcy oraz przedstawiciele handlowi.

¹⁶ Była to odpowiedź na obserwowany deficyt inżynierów medycznych. Pomysł autorstwa Rady Gospodarczej działającej przy Wydziale Matematyki i Fizyki Stosowanej, który narodził się w efekcie rozmów prowadzonych ze Szpitalem Specjalistycznym w Rzeszowie. Na tym kierunku studiów kształcona jest wykwalifikowana kadra inżynierów, która ma być wsparciem dla lekarzy w zakresie wykorzystania technik medycznych, za: [<https://www.portal.prz.edu.pl/aktualnosci/art3-67,inzynieria-medyczna-nowy-kierunek-na-politechnice-rzeszowskiej.html>], dostęp: 19.10.2016].

¹⁷ Na Politechnice Rzeszowskiej rozszerzono ofertę programową dla studentów kierunku informatyka o przedmiot prowadzony przez firmę Asseco Poland, za: [<https://pl.asseco.com/aktualnosci/politechnika-rzeszowska-ksztalci-informatykw-we-wspolpracy-z-asseco-poland-183/>], dostęp: 19.10.2016].

regionu peryferyjnego, przez pryzmat „Polski B” jeszcze długo może hamować procesy rozwojowe na tym obszarze.

Podsumowanie

Oczywiście w liczbach bezwzględnych nie będziemy najlepsi, ale mówimy o rozwoju, a nie o masie (prezes Klastra IT, Wojciech Materna).

Pozycja woj. podkarpackiego oceniana za pomocą mierników dotyczących tworzenia dochodu narodowego jest bardzo słaba, zarówno w Polsce, jak też w Unii Europejskiej. Jednak rosnące znaczenie miękkich czynników rozwojowych sprawia, że faktyczna pozycja regionu jest znacznie korzystniejsza [Dąbrowska, Szlachta 2017]. Poważnym zasobem podkarpackiego jest jakość myślenia strategicznego o rozwoju, polegająca nie tyle na istnieniu formalnych dokumentów programowych, ile na porozumieniu społecznym na rzecz ich wdrożenia oraz konsekwentnego wprowadzania w życie.

Rzeszów jest perłą w koronie województwa, bowiem znakomicie rozwija swoje funkcje metropolitalne oraz stał się bardzo atrakcyjną lokalizacją. Miasto to jest bardzo silnym ośrodkiem koncentracji szkolnictwa wyższego, w tym kształcącego studentów zagranicznych, a także kluczowym centrum badawczo-rozwojowym. Nowoczesne branże przemysłowe i usługowe są silnym potencjałem rozwojowym. Dualna struktura gospodarcza województwa jest wyzwaniem. Północny-zachód i południe woj. podkarpackiego charakteryzuje nie tylko różny poziom rozwoju, ale także zróżnicowane struktury i trajektorie rozwojowe. Istotne znaczenie mają ośrodki subregionalne, a policentryczny rozwój w tych ośmiu ośrodkach miejskich jest podstawą integracji prorozwojowej całego województwa. Wysokie bezpieczeństwo publiczne oraz doskonałe otoczenie biznesowe pozytywnie wyróżniają woj. podkarpackie.

W ostatnich kilkunastu latach bardzo poprawiła się dostępność terytorialna, ale nie dotyczy to niestety całego województwa i wszystkich elementów infrastruktury. Jednak coraz wyraźniej rejestrujemy prorozwojowe wykorzystanie potencjału położenia geograficznego, także w układzie międzynarodowym.

Procesy demograficzne są bardzo niepokojące, założenie przewyższenia niekorzystnych tendencji dzięki pozytywnym zmianom w gospodarce jest prawdopodobnie niewystarczające, niezbędny może się okazać program typu specjalnej strefy demograficznej.

Po transformacji gospodarczej przemysł przestał być istotnym elementem struktur gospodarczych wielu regionów. Województwo podkarpackie cechuje bardzo silny przemysł, mniej istotny z punktu widzenia tworzenia w istotnej skali miejsc pracy, w znacznie większym stopniu jako lider struktury, generator działalności B+R, tworzący znaczącą wartość dodaną i generujący eksport. Trafnie dobrane inteligentne specjalizacje województwa mogą stanowić podstawę zasadniczej poprawy trajektorii rozwojowej. Wysoka kultura przemysłowa jest szczególnym zasobem rozwojowym.

Duża skala zatrudnienia w rolnictwie nie odpowiada generowanemu produktowi narodowemu, dlatego zmiany w tym zakresie mogłyby być generatorem pozytywnych zmian strukturalnych w województwie.

Opisane przesłanki i cechy oznaczają, że można pisać o trwałych podstawach rozwojowych Podkarpacia, które powinno skutecznie reagować na zmiany kontekstu rozwojowego Unii Europejskiej i Polski, czego wyrazem powinna być bardzo korzystna trajektoria rozwojowa w nadchodzących latach.

Literatura

- Aktualizacja Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005-2013*, 2011, Rzeszów.
- Błaszczak A., 2012, *Kolorowy instynkt Ingłota*. Magazyn „Sukces”, data publikacji: 27.06.2012, wersja elektroniczna: [<http://www.sukcesmagazyn.pl/arttykul/896704.html?p=1>].
- Buczyńska G., Frączek D., Kryjom P., 2016, *Raport z inwentaryzacji klastrów w Polsce 2015*. Seria Innowacje, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Cieślak-Wróblewska A., 2016, *Lokalna odpowiedź na globalne wyzwania*. Życie Rzeszowa i Podkarpacia, data publikacji: 22.05.2016, wersja elektroniczna: [<http://www.rp.pl/Zycie-Rzeszowa-i-Podkarpacia/305229905-Lokalna-odpowiedz-na-globalne-wyzwania.html>].
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2015, *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*. Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Davies N., 2010, *Zaginione Królestwa*. Wyd. Znak, Kraków.
- Dąbrowska A., Szlachta J., 2017, *The Role of Territorial Capital in Building the Competitive Advantages of Podkarpackie Voivodeship*. „Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development”, t. 21, nr 2: 79-83, doi:10.1515/mgrsd-2017-0022.
- Długosz P., 2015, *Zjawisko edukacji transgranicznej na przykładzie ukraińskich studentów na Podkarpaciu*, [w:] *Молодіжна політика: проблеми і перспективи*, С. Щудло, П. Длугош. Drohobych-Rzeszów:147-160.
- Dolina Lotnicza. Strategia działania i rozwoju Stowarzyszenia Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego „Dolina Lotnicza”*, 2011, opracowanie zespołu pod kierownictwem prezesa zarządu SGPPL „Dolina Lotnicza” M. Dareckiego, Rzeszów.
- Dziemianowicz W., Hausner J., Szlachta J., 2000, *Restrukturyzacja ośrodków monokulturowych na przykładzie Mielca*. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Gorczyca A., 2016, *Rzeszów lepszy niż Lwów. Na biznes*, data publikacji: 18.02.2016, wersja elektroniczna: [<http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,85548,19644275,rzeszow-lepszy-niz-lwow-na-biznes.html>].
- Jarczewski W., 2005, *Kontekst powstawania SSE w Mielcu*, [w:] *Dziesięć lat doświadczeń pierwszej polskiej specjalnej strefy ekonomicznej. Mielec 1995-2005*, B. Domański K. Gwosdz. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ i Agencja Rozwoju Przemysłu S. A. w Mielcu, Kraków.

- Kocaj P. (red.), 2015, *Barometr zawodów 2016. Raport podsumowujący badanie w województwie podkarpackim*. Wojewódzki Urząd Pracy w Rzeszowie, Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie, Rzeszów-Kraków.
- Kotarski H., 2013, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Kryńska E., 2000, *Wprowadzenie*, [w:] *Polskie Specjalne Strefy Ekonomiczne – zamierzenia i efekty*, E. Kryńska (red.). Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa: 13-16.
- Micek G., 2005, *Rozwój SSE Euro-Park Mielec*, [w:] *Dziesięć lat doświadczeń pierwszej polskiej specjalnej strefy ekonomicznej. Mielec 1995-2005*, B. Domański, K. Gwosdz (red.). Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Agencja Rozwoju Przemysłu S.A. w Mielcu, Kraków–Mielec: 47-55.
- Nieżurawski L., Nieżurawska J., 2013, *Wybrane przyczyny sukcesu i porażek internacjonalizacji przedsiębiorstw*. „Zarządzanie i finanse”, t. 4, nr 2: 261-276.
- Obszary funkcjonalne w województwie podkarpackim*, 2015, Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego w Rzeszowie, Rzeszów.
- de Prato G., Nepelski D., 2014, *Mapping the European ICT Poles of Excellence: The Atlas of ICT Activity in Europe*. JRC Working Papers JRC85353, Directorate Growth&Innovation and JRC-Seville, Joint Research Centre.
- Prognoza demograficzna na lata 2014-2050 dla województwa podkarpackiego*, GUS, [<http://rzeszow.stat.gov.pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/ludnosc/prognoza-demograficzna-na-lata-2014-2050-dla-wojewodztwa-podkarpackiego,2,1.html>].
- Prognoza ludności na lata 2014-2050*, 2014, GUS, Departament Badań Demograficznych i Rynku Pracy, Warszawa, [http://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5469/1/5/1/prognoza_ludnosci_na_lata____2014_-_2050.pdf].
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2005-2013*, 2004, Rzeszów.
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*, (aktualizacja), 2016, Rzeszów.
- Sobala-Gwosdz A., 2004a, *The Change in the Rural Standard of Living during the Transformation Period in the Podkarpackie Province, Poland*, [w:] *Effectiveness Geographical Space Quality of Life*, M. Paszkowski (red.). “Prace Geograficzne”, z. 14, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ: 93-106.
- Sobala-Gwosdz A. 2004b, *Zmiany poziomu życia i poziomu rozwoju gospodarczego w miastach województwa podkarpackiego po 1990 roku*, [w:] *Przemiany demograficzne i jakość życia ludności miast*, J. Słodczyk, D. Rajchel (red.). Uniwersytet Opolski, Opole: 191-210.
- Sobala-Gwosdz A. 2005, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Spoleczne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski 2014*, Raport Komitetu Badań nad Migracjami PAN, Warszawa.
- Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2000-2006*, 2000, Rzeszów.
- Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007-2020*, 2006, Rzeszów.
- Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego – Podkarpackie 2020*, 2013, Rzeszów.
- Wojnicka E. (red.) 2006, *Analizy – wspierania gron przedsiębiorczości na Podkarpaciu*. Instytut Gospodarki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, Warszawa-Rzeszów.

Strony internetowe:

[<http://wbmil.prz.edu.pl>].

[<http://www.rzeszowairport.pl>].

[<https://www.portal.prz.edu.pl>].

[<https://pl.aseco.com>].

[[http://www.klasterit.pl./](http://www.klasterit.pl/)]

Podziękowania

Autorzy dziękują następującym osobom z województwa podkarpackiego, które poświęciły swój czas i podzieliły się wiedzą na temat procesów zachodzących w regionie:

Joanna Augustyn – konsultant w Centrum Obsługi Inwestora, Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego;

Danuta Borowiec – ekspert koordynator zespołu w Oddziale ARP S.A. w Mielcu;

Marek Darecki – prezes zarządu, Dyrektor Generalny WSK „PZL-Rzeszów” S.A., prezes Pratt & Whitney Poland oraz Stowarzyszenia Polskiego Przemysłu Lotniczego, prezes klastra Doliny Lotniczej;

Marek Duda – dyrektor Centrum Organizacyjno-Szkoleniowego i Współpracy Międzynarodowej, Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego;

Tadeusz Ferenc – prezydent Rzeszowa;

Konrad Fijolek – wiceprzewodniczący Rady Miasta Rzeszowa na lata 2014-2018, radny Miasta Rzeszowa od 2001 r.;

Barbara Kostyra – dyrektor Centrum Podkarpacki Park Naukowo-Technologiczny AERO-POLIS7;

Wojciech Materna – prezes Stowarzyszenia Informatyka Podkarpacka, inicjator i koordynator Klastra Firm Informatycznych Polski Wschodniej;

Władysław Ortyl – marszałek województwa podkarpackiego;

Tadeusz Pomianek, prof. dr hab. inż. – rektor Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie;

Michał Rzucidło – konsultant w Centrum Obsługi Inwestora, Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego;

Krzysztof Ślęzak – dyrektor Oddziału ARP S.A. w Mielcu;

Grzegorz Tabisz – kierownik Centrum Transferu Technologii, Innowacji i Informatyzacji, Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego;

Aleksander Taradajko – p.o. zastępcy Dyrektora Centrum Innowacji i Transferu Technologii Politechniki Rzeszowskiej;

Joanna Wesółowska-Rajca – główny specjalista ds. obsługi inwestora Oddziału ARP S.A. w Mielcu;

Jolanta Wiśniowska – dyrektor Centrum Rozwoju Przedsiębiorczości, Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego;

Piotr Zawada, dr hab. – wiceprezes Rzeszowskiej Agencji Rozwoju Regionalnego, kanclerz Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej.